

Ա. Ա. ԲԱՅՐԱՄՅԱՆ

ՄԻՋԱՋԳԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԻՐԱՎԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵՏԻ ՍԱՆՋԱՔՈՒՄ (ՀԱԹԱՅ)
(1938 թ. սեպտեմբեր — 1939 հուլիս)

Ալեքսանդրետի սանջաքը¹ մինչև 1939 թ. հունիսի 23-ը, երբ այն ֆրանս-թուրքական համաձայնագրի հիման վրա կցվեց Թուրքիային, հանդիսանում էր Սիրիայի մեկ շրջանը: Նույն թվականի մայիսի 12-ին կնքվել էր անգլո-թուրքական փոխօգնության դաշինքը: Այդ երկու ակտերը հանդիսանում էին անգլո-ֆրանսիական դիվանագիտության մյուսխենյան կուրսի բնական շարունակությունը: Անխուսափելի թվացող համաշխարհային կոնֆլիկտի սպառնալիքի առջև, անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստների համար անհրաժեշտ էր ապահովել Թուրքիայի բարեկամությունն ու զինակցությունը: Այդ խնդրի իրագործման համար նրանք զոհաբերեցին Սիրիայի անկապտելի մասը հանդիսացող Ալեքսանդրետի սանջաքը:

Սիրիան մինչև օրս էլ չի ճանաչում սանջաքի ապօրինի զավթման այդ ակտը և պահանջում է իրեն վերադարձնել իր երկրի անբաժան մասը²:

Սիրիայից սանջաքի խլման՝ ժողովուրդների ինքնորոշման և միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտման անգլո-ֆրանս-թուրքա-

¹ Տարածությունը 4805 քառ. կմ., իսկ բնակչությունը՝ 240.000, որից 115.000 արարներ, 55.000 թուրքեր, 43.000 հայեր, 20.000 թուրքմեններ, 6000 քրդեր, լեռ-բեդներ: Այս մասին մանրամասն տե՛ս մեր հոգվածը՝ ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների «Տեղեկագիր» № 12, 1964, էջ 28—30:

² Տե՛ս «Дипломатический словарь», М., т. 3, 1964, стр. 379. A i t a A., le Conflit d'Alexandrette et la Société des Nations, Damas, 1949, p. 109.

կան այդ մութ գործարքը իրականացվեց աստիճանաբար: Լրիվ կցմանը նախորդեց 1938 թ. հուլիսին թուրքական զորքերի մուտքը սանջաք, ապա՝ փոխանցման մի շրջան, այսպես կոչված «Հաթայի պետության» ժամանակաշրջանը (1938 սեպտեմբեր—1939 հուլիս): Ներկա հոգվածում ձգտելու ենք տալ այդ ժամանակաշրջանում սանջաքում տիրող քաղաքական դրության լուսաբանումը՝ միջազգային լարված հարաբերությունների ֆոնի վրա:

* * *

Ամբողջ Սիրիայի հետ, Ալեքսանդրետի ու Անտիոքի շրջանն էլ 1516—1918 թթ. գտնվում էր օսմանյան լծի տակ: 1918 թ. նոյեմբերի 27-ին, Մուդրոսի զինադադարի համաձայնագրից անմիջապես հետո, ֆրանսիական օկուպացիոն իշխանությունները, սիրիական պետության ստեղծումից էլ առաջ, կազմեցին «Ալեքսանդրետի Ավտոնոմ սանջաքը»³: Դա միասնական սիրիական պետության ստեղծման ճանապարհին առաջին խոչընդոտը պետք է հանդիսանար: Մյուս կողմից՝ Անկարան, խախտելով 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ին քուվեի միլլեի (ազգային ուժեր) Սվադի կոնգրեսում ընդունված բանաձևի 3-րդ կետը, ըստ որի Ալեքսանդրետ-Մոսուլ գծից հարավ ընկած տերիտորիաները ճանաչվում էին ոչ-թուրքական⁴, 1923 թ. սկսած շարունակ քաղաքական ու տերիտորիալ պահանջներ է ներկայացրել սանջաքի նկատմամբ, ելնելով 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի ֆրանս-թուրքական պայմանագրից: Այդ պայմանագրի 7-րդ հոդվածով⁵ և կից փաստաթղթերով բացառիկ իրավունքներ ու արտոնություններ էին նախատեսվում սանջաքի «թուրք ցեղին պատկանող բնակիչներին և թուրքիային:

1936 թ. սեպտեմբերին ֆրանս-սիրիական դաշնադրի ստորագրումը, որը մանդատի վերացման և մոտալուտ անկախության հույս էր տալիս Սիրիային, Անկարային առիթ տվեց սանջաքի հարցը դնելու միջազգային դիվանագիտության սեղանի վրա: Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև երկարատև դիվանագիտական պայքարից հետո,

³ Տե՛ս „Recueil des Actes Administratifs du Haut-Commissariat de la République Française en Syrie“, Vol. I, B, 1919, p. 7.

⁴ Սվադի կոնգրեսի բանաձևի տեքստը տե՛ս du Vœu Paul, la Passion de la Cilicie, Paris, 1954, p. 350.

⁵ Ключников Ю. В. и Сабанин А. В. «Международная политика... в договорах, нотах, декларациях», М., 1929, ч. III, вып. II, стр. 115—116.

Աղղերի լիգայի խորհուրդը 1937 թ. մայիսի 29-ին սանջաքի հարցի համար ընդունեց «կոմսյորմիսային լուծում»՝ սանջաքին տալով «նոր ստատուս» և «Հիմնական օրենք»⁶։ Այդ ակտերը, որոնք ուժի մեջ մտան 1937 թ. նոյեմբերի 29-ին, սանջաքը դարձնում էին «բաղադրական ինքնուրույն միավոր» (Entité politique distincte) սիրիական պետության սահմաններում։ Բայց նա լիակատար անկախություն էր սլահպանկու իր ներքին գործերում (առանձին օրենսդիր, դործադիր ու այլ իշխանություններ)։ Այս ձևով Անկարային ու շրջանի թուրքական էլեմենտներին տրվում էին սանջաքում գերիշխող դիրք դրավելու բոլոր հեռանկարները⁷։ 1938 թ. մայիսի 3-ին շրջանում ոկսվեցին հանրաքվե-ընտրություններ՝ Աղղերի լիգայի միջաղղային ընտրական հանձնաժողովի հսկողության տակ։ Դիտրական արձանադրությունների արդյունքները մի անգամ էլ ցույց տվեցին, որ թուրքական էլեմենտները փոքրամասնություն են կաղմում սանջաքում։ Շրջանի աղգարնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ 80%-ը (արաբները, հայերը, թուրքերի զգալի մասը և մյուս փոքրամասնությունները)⁸ հայտնեց իր աներեր կամքը. սլահպանել միասնությունը սիրիական հայրենիքի հետ և մերժել թուրքիայի ամեն տեսակի աղղեցությունը⁹։ Սակայն, թուրքիան, օղղվելով Ֆրանսիայի ծանր միջաղղային դրությունից և անգլիական աջակցությունից, ձևք բերեց նոր գիշումներ¹⁰։ Իրենց գաղտնի դործարքը իրագործելու համար, անգլո-ֆրանս-թուրքական դիվանաղիտության ղեկավարներին անհրաժեշտ էր սանջաքի ապագա «ոյաղումնտում» 40 տեղերից 22-ը ապահովել թուրքերին։ Այդ ժամանակաշրջանում Եվրոպայում ստեղծված քաղաքական տագնաոյալի իրադրության և Անկարայի դիվանաղիտական հարատև ճնշման հարկադրանքի տակ՝ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրը Փորթ Բոնեն արղեն 1938 թ. մայիսի 10-ին համաձայնվել էր «բոլոր միջոցներով» թուրքական ալղալիսի «մեծամասնություն» ապահովել։ Համապատասխան հրահանգներ են տրվում սանջա-

⁶ «League of Nations, Official Journal», May-June, 1937, p. 380—389

⁷ Дипломатический словарь, т. III, стр. 378.

⁸ Sélou P., Le Désastre d'Alexandrette, Paris, 1938, pp. 87—88, 101; Aïta A. op. cit. p. 53.

⁹ «Ժողովուրդի ձայն», Բեյրութ, 22—5—1958 թ. du Véou P., Désastre..., op. cit. pp. 49—59.

¹⁰ Дипломатический словарь, т. III, стр. 378. Kilic A., Turkey and the World, Washington, 1959, p. 65.

քում Ֆրանսիայի ներկայացուցիչն¹¹։ Մայիսի 31-ին, Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Ռ. Արասը թուրքական Մեջլիսում հայտարարում է, որ «երկու երկրների (Թուրքիայի և Ֆրանսիայի — Ա. Բ.) միջև լավ հարաբերությունների շարունակումը կախված է... սանջաքում դեպքերի զարգացումից»¹²։ Թուրքիան նույնիսկ դիմում է ռազմական ինտերվենցիայի սպառնալիքի։ 1938 թ. ամռանը Ֆրանսիան՝ մտահոգված լինելով կենտրոնական Եվրոպայում տիրող լարված դրությունով, շատ քիչ էր տրամադրված հարաբերությունները վատացնելու Անկարայի հետ։ Հետևաբար, Փարիզը նորից նահանջեց թուրքական քաղաքական ու դիվանագիտական ճնշման առջև, անկասկած Լոնդոնի թելադրանքով¹³, և նույն օրը, մայիսի 31-ին ընտրական արձանագրությունները կասեցվեցին սանջաքում, որովհետև ակնհայտ էր դարձել, որ թուրքերը կազմում են փոքրամասնություն և ապագա «պառլամենտում» նրանք չեն կարողանա ստանալ տեղերի մեծ մասը։ Հունիսի 3-ին, ընդունելով Փարիզում թուրքական դեսպան Ս. Դավազին, Ժ. Բոնեն հայտնում է իր պատրաստակամությունը անմիջապես զոհացում տալու Թուրքիայի պահանջներին։ Ռ. Գառոյի տեղ որպես Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ սանջաք է ուղարկվում իմպերիալիզմի մոլի կամակատար, «Քոռուդըֆյոռ» ֆաշիստական կազմակերպության անդամ՝ մայոր Կոլեն¹⁴։ Սանջաքում ծայր է առնում ոչ-թուրքերի նկատմամբ բացահայտ խտրականության և քաղաքական ու ոստիկանական տեռորի սարսափելի ալիք։ Շրջանի թուրք էքստրեմիստները դառնում են սանձարձակ և մանդատային իշխանությունների ռեպրեսիաներին զուգընթաց՝ դիմում են ամեն տեսակ ապօրինության ու ոճիրների՝ սանջաքի ոչ-թուրք ազգաբնակչությանն ահաբեկելու համար։ Դեռևս 1937 թ. դեկտեմբերին Անկարայում սկսված ֆրանս-թուրքական զինվորական գաղտնի բանակցությունները 1938 թ. հունիսի 13-ին փոխադրվում են Անտիոք¹⁵։ Դրանց զուգահեռ, հունիսի 20-ին Փարիզում դիվանագիտական բանակցություններ էին սկսվել

¹¹ Alta A., op. cit. pp. 53—54; Graves, Ph., „The 19th Century“, August 1938, London, p. 166.

¹² Toynbee A., Survey of International Affairs — 1938, London, 1941, p. 484.

¹³ Graves Ph., op. cit. pp. 165—166.

¹⁴ Տե՛ս „L'Humanité“, 26—6—1938.

¹⁵ Esmer, Prof. Ahmet Sükrü, Siyasi Tarih, Ankara, 1955, s. 237.

Ժ. Բոնեի և Ս. Դավադի միջև: Այդ բանակցությունները հուլիսի 4-ին սլավկվեցին Ֆրանս-Թուրքական պայմանագրերի կնքումով¹⁶, որոնց համաձայն հուլիսի 5-ին սանջաք ևն մտցվում Թուրքական զորքեր՝ «Ֆրանսիացիների հետ համատեղ՝ սանջաքում կարգն ու կանոնը պահպանելու համար»: Այդ ակտը փաստորեն հանդիսանում էր սանջաքի Թուրքական զբաղման առաջին փուլը, որը «կանխօրոք վճռեց ընտրությունների ելքը»¹⁷: Պետք է նշել, որ դեռևս հուլիսի 22-ին, ժենևում Թուրքիայի մշտական ներկայացուցիչը Ալգիրի լիգայի ընդհանուր քարտուղարից արդեն պահանջել էր սանջաքից հետ կանչել ընտրական հանձնաժողովին: Նման պահանջ էր ներկայացրել նաև Ֆրանսիան: Հունիսի 29-ին հանձնաժողովը հարկադրված հեռացավ Ալեքսանդրիայից¹⁸:

Կողերի լիգայի խորհուրդը ոչ մի միջոցառման չգիմեց, նույնիսկ չդատապարտեց, այլ պասիվ կերպով ընդունեց իր իսկ կողմից ընդունված սանջաքի նոր ստատուսի ոտնահարման և, դրանով իսկ, ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման և միջազգային իրավունքի կողմից խախտման այս խայտառակ փաստը: Սա գալիս է մի անդամ ևս ապացուցելու, որ Լիգան ծառայում էր միայն անդոփրանսիական լիալերիալիստների շահերին և խաղալիք էր նրանց ձեռքում:

Զերբազատված լինելով Ազգերի լիգայի ընտրական հանձնաժողովի վերահսկողությունից, Թուրքիան ու մանդատային իշխանությունները կամայականորեն տնօրինում էին սանջաքի բախտը¹⁹: Անկարան սանջաքում իր լիազոր-ներկայացուցիչն էր նշանակել Զ. Աչրբալին, Կոլեին համահավասար իրավունքներով: Սակայն, փաստորեն Թուրքերն էին միահեծան տիրություն անում սանջաքում²⁰, նախորդ ընտրության արդյունքները չեղյալ հայտարարվեց և նշանակվեց նոր հանձնաժողով՝ բաղկացած 3 Թուրքերից

¹⁶ Այդ պայմանագրերն էին — «Ֆրանս-Թուրքական բարեկամության դաշնագիրը» և «Ֆրանս-Թուրքական զինվորական կոնվենցիան»: *Sb' u Дипломатический словарь*, т. III, стр. 377—378. «Le Temps», Paris, 13—7—1938.

¹⁷ «Дипломатический словарь», т. III, стр. 378.

¹⁸ *Sb' u Ազգերի լիգայի ընդհանուր քարտուղարի հաղորդումները՝ ուղղված Լիգայի անդամներին*, «Journal des Nations», Genève, 2—7—1938.

¹⁹ Du Véou P., *Les Chrétiens en Péril au Moussa-Dagh*, Paris, 1939, p. 45—56, 72—73.

²⁰ Puaux, Gabriel (Haut-Commissaire), *Deux Années au Levant. Souvenirs de Syrie et du Liban*, 1939—1940, Paris, 1952, pp. 9, 51.

և 1 ֆրանսիացուց: 1938 թ. հուլիսի 22-ին սկսվեցին նոր «ընտրութիւններ», որոնք ավարտվեցին հուլիսի 31-ին: Արաբներն ու հայերը բոյկոտի ենթարկեցին դրանք²¹: Օգոստոսի 30-ին հրապարակվեցին ընտրական արդյունքները... Կարծես հրաշքով, սանջաքի ազգաբնակչության միայն 23%-ը ներկայացնող «Թուրք համայնքի» ցուցակում արձանագրվել էին ընտրողների 63%-ը... Բացահայտորեն խարդախված «ընտրական արձանագրութիւնները» պետք է որպես «երինական հիմք» ծառայեին սանջաքի «պառլամենտում» թուրքական մեծամասնութիւն ստեղծելու համար, նրանց տալով պահանջված 22 աթոռները. մնացած 18 տեղերում նշանակվեցին «Հալք-էվի»-ի²² հետ գործակցող ավանտյուրիստ արաբներ ու հայեր²³: Այս կապակցությամբ սիրիացի հեղինակ Ա. Այթան գրում է. «Առաջին և երկրորդ կարգի ընտրութեանը տեղի ունեցան թղթի վրա: Քանի որ ոչ ոք չէր ներկայացել Հալք-էվիի պաշտոնական ներկայացուցիչների դեմ, նրանց հայտարարեցին ընտրված»²⁴:

Սեպտեմբերի 2-ին հրավիրվեց «սանջաքի սլառլամենտը», որը իր առաջին նիստում Ալեքսանդրետի ավտոնոմ սանջաքը վերանվանեց և հռչակեց «Հաթայի պետութիւն»²⁵, որի ղեկավար նշանակվեց Թ. Սյոքմենը, իսկ «պառլամենտի» նախագահ՝ Ա. Թյուրքմենը: Մեծամասնութիւնը թուրք բնակչութիւն ունեցող Անտիոքը դարձավ Հաթայի մայրաքաղաքը, թուրքական դրոշը ընդունվեց որպես Հաթայի դրոշ, այն տարբերությամբ միայն, որ սպիտակ աստղի կենտրոնում ավելացվում էր կարմիր շրջանակ: Սանջաքի «Թրքականութիւնը» ավելի ևս շեշտելու համար, պառլամենտում բոլոր ելույթները տեղի էին ունենում միայն թուրքերեն լեզվով,

²¹ Տե՛ս «Ժողովուրդի ձայն», 31—7—1938 թ.:

²² «Ժողովուրդի տուն» պաշտոնապես ճանաչված այս անվան տակ է, որ սանջաքի թուրք էքստրեմիստների ու սեպարատիստների խմբավորումը մասնակցեց հանրաքվե ընտրութիւններին:

²³ Նրանք երբեք չէին արտահայտում հայ և արաբ ազգաբնակչության շահերն ու տրամադրութիւնները:

²⁴ A l i a A., op. cit. p. 58.

²⁵ «Հաթայ» անվանումը «Ալեքսանդրետի սանջաքի» փոխարեն թուրքական պաշտոնական հրատարակութիւններում օգտագործվում էր արդեն 1936 թ. սկսած: Այդ նոր անունը հիմնվում էր կեղծ-դիտական այն վարկածի վրա, թե իբրև Ալեքսանդրետի սանջաքի թուրքերն ու արաբները (ալավիները) հետնորդներ են (?!) հիթիթների և հանդիսանում են «հաթի թուրքեր»—Hati-Eti Türkler».

չնայած, որ նոր ստատուսի համաձայն թուրքերենն ու արաբերենը համասարուպես ոչևս է գտագործվին որպես պաշտոնական լեզուներ: Կաղմվելը նաև «Հաթայի կառավարություն» անտիոքի թուրք Արդուրամհան Մելեքի գլխավորությամբ: Վերջինս, նույն տարվա հունիսի 3-ին, Կոնի կողմից նշանակված էր սանջաքի «ներքին գործերի դիրեկտոր», արաբ Հուսնի Բարազի փոխարեն: Կառավարությունը կաղմված էր բացառապես թուրքերից. ոչ մեկ արաբ կամ հայ չկար նրա կաղմում: Պառլամենտի նիստերում բոլոր հյույժ ունեցողները Աթաթուրքի հասցեին երախտագիտութան և փոռարանանքի հատեր ասացին սանջաքի (Հաթայի) անկախության հասնելուն սթունդակելու կապակցությամբ»²⁶: «Հաթայի» կառավարությունը սկզբից ևեթ որդեգրեց հետադիմական ու բռնատիրական քաղաքական կուրս: Նա հատկապես տարված էր հակակոմունիստական մարուքքով և վարում էր արաբներին ու հայերին «նշելու քաղաքականություն»:

* *
*

Առանձին ուշադրության է արժանի «Հաթայի պետության» միջադգային իրավական ստատուսի ուղումնասիրությունը:

«Հաթայի պետության» հռչակումն ու ստեղծումը հիմնված էր ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի ոտնահարման և միջադգային իրավունքի ու պայմանագրերի կոպիտ խախտման վրա: Իրավական տեսակետից ապօրինի էր 1937 թ. նոյեմբերի 29-ից կիրառել սանջաքի նոր ստատուսը հենց այն պատճառով, որ այդ մասին Ազգերի լիգայի խորհրդի ընդունած բանաձևում (1937 թ. մայիսի 29-ին) բառացի ասված էր «Առաջարկվում է նոր ստատուսը կիրառել 1937 թ. նոյեմբերի 29-ին, սակայն այն պայմանով միայն, որ այդ թվականին ուժի մեջ մտած լինեն խորհրդի 1937 թ. հունվարի 27-ի բանաձևի 7-րդ պարագրաֆում նախատեսված դաշնագրերը (Ֆրանս-սիրիական և Ֆրանս-լիբանանյան—Ա. Բ.)»²⁷: Ինչպես հայտնի է, Ֆրանս-սիրիական դաշնագիրը ո՛չ 1937 թ., ո՛չ էլ հետագայում երբեք չհաստատվեց Ֆրանսիայի կողմից և ուժի մեջ չմտավ:

²⁶ «Ժողովուրդի ձայն», 14—3—1938 թ.:

²⁷ «League of Nations, Official Journal», May-June 1937, p. 239.

Այնուհետև, 1938 թ. մայիսին, Ադդիս Աբաբայի միջազգային բնորակաճանաչողական հանձնաժողովի մերահսկողության ներքո կատարված հանրաքվեի արդյունքները չեղյալ հայտարարվեցին, որովհետև դրանք մի անգամ էլ աստիճանիկ էին, որ սանջաքում թուրքական նրկակայական «մեծամասնություն»-ը դուրսբերում չունի։ Միջազգային իրավունքի և Ադդիս Աբաբայի հեղինակության այս նոր խախտումից հետո, թուրքական զորքեր մտցվեցին սանջաք, որը իրավական նոր խախտում էր, և Ադդիս Աբաբայի ու սիրիական կառավարության ղեկի վրայով, թուրք-ֆրանսիական սվինների պաշտպանության տակ կատարվեց խայտառակ բեմադրություն՝ «ընտրություններ թղթի վրա»։ Հենց այդ «ընտրություններ» միջոցով անգլո-ֆրանս-թուրքական դիվանագիտությանը հաջողվեց սանջաքի «պառլամենտում» տեղերի մեծամասնությունը տալ թուրքերին և այդ «պառլամենտ» է, որ հռչակեց «Հաթայի պետությունը» 1938 թ. սեպտեմբերի 2-ին։ Ադդիս Աբաբայի խորհուրդը այս անգամ էլ չանդրադարձավ ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման և միջազգային իրավունքի խախտման այն նոր, աղաղակող փաստին։ Միայն Ադդիս Աբաբայի մանդատների մշտական հանձնաժողովը 1938 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին, իր 35-րդ սեսիայում քննարկեց սանջաքում ստեղծված «նոր ուժի» հարցը և ընդունեց խուսափողական ու երկդիմի որոշում՝ Ֆրանսիայի ներկայացուցչի կատարած պաշտոնական հայտարարության հիման վրա, Հանձնաժողովը «հարկ համարեց այդ տերիտորիայում 1937 թ. նոյեմբերի 29-ից հետո ստեղծված կառավարման սիստեմի քննարկումը հետաձգել ավելի ուշ ժամանակի»²⁹, իսկ այդ քննարկումը երբեք տեղի չունեցավ և սանջաքի պրոբլեմը միջազգային իրավական տեսակետից մնաց չլուծված և առկա։

Վերջապես, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ սանջաքի նոր ստատուսը հենց իր էությունամբ ու բովանդակությամբ անկասկած պետք է առաջացնեի միջազգային իրավական և քաղաքական անորոշություն ու անկայունություն տվյալ տերիտորիայում։ Արդարև, որպես «ինքնուրույն քաղաքական միավոր», անվանապես ենթակա մնալով Միջին Արևելքի (ստատուս, հոդ. 1), սանջաքը՝ «տերիտորիալ ամբողջականության երաշխավորման», կամ «նոր ստատուսի կենսագործման վերահսկողության» բնագավառներում փաստորեն, առաջին հեր-

²⁹ „Minutes of the Permanent Mandates Commission“ 35th Session, 1938, in „League of Nations Official Journal“, February 19-9, p. 161.

Թին ենթարկվում էր Թուրքիային, հետո՝ Ֆրանսիային կամ Ազդերի լիգային (ստաւուա, հոդ. 3, 5, 6, 7): Այդ տերիտորիայի վրա Սիրիայի սուլթանութիւնը գրեթէ զրոյի էր հավասարեցվում, քանի որ սանջաքի «պրեզիդենտը և կառավարութիւնը» օգտվում էին բուլղոսի ինքնուրույն և անկախ պետութեան իրավունքներից (հոդ. 14, 15, 16, 18): Դ. Չենսոնին քննարկելով «Հաթայի պետութեան» իրավական զոյալիճակը, գրում է. «Նոր պետութիւնը պետք է կառավարվեր երրորդների կամքով, իսկ դա ամենամեծագոյն կետն է սովյալ կարգավորման մեջ: Կարիք էլ չկա խոսելու նոր պետութեան սեփական ուժի մասին, որովհետև այն չափազանց աքստրակտ սովյալ է... Հաթայի գործերը պետք է տնօրինեն թե՛ Սիրիան, թե՛ Ֆրանսիան, թե՛ Ազգերի լիգան, թե՛ Թուրքիան. սակայն բուլղոսից ավելի Թուրքիան է, որ թե՛ բարոյապես, թե՛ նյութապես գերիշխում է այնտեղ»²⁹: Ջուդեպպե Սփերդուտին, իր «Ալեքսանդրիայի պրոբլեմի» իրավական ասպեկտները աշխատութեան մեջ նշում է. «Հաթայի պետութեան ստեղծումը միջազգային իրավական ուժէ ճիմփից զուրկ է, առաջին հերթին հենց այն պատճառով, որ սանջաքի վերածումը անկախ պետութեան՝ մանդատային պետութեան իրավասութիւնների սահմաններից դուրս է և բացահայտորեն խախտում է «Ա» տիպի մանդատների հիմնական սկզբունքներն ու Մանդատի խարտիայի 4-րդ հոդվածի դրույթները»³⁰:

Ինչպես հայտնի է, այդ հոդվածը Ֆրանսիային պարտավորեցնում էր ապահովել Սիրիայի տերիտորիալ ամբողջականութիւնը: Իսկ «Հաթայի պետութեան» ստեղծումը Սիրիային փաստորեն սրկում էր Ալեքսանդրիայի սանջաքի վրա ունեցած իրավական գերիշխանութիւնից: Շեշտելով այս կարևոր հանգամանքը, Ադնան Ալթան գրում է. «Քաղաքական մի շարք կոմպրոմիսների շնորհիւ, Թուրքիային հաջողվեց իրագործել առաջին փուլը մի ծրագրի, որը կանխօրոք մշակվել էր սանջաքը զավթելու համար: Այժմ Թուրքիան արդեն պառլամենտում ունի մեծամասնութիւն, վերահսկում է գործադիր իշխանութեանը և, — կարևոր ֆակտոր, — նրա զորքերը գրավում են սանջաքի տերիտորիան»³¹:

²⁹ Censoni D., La Politica Francese nel Vicino Oriente, Bologna, 1948, c. 127.

³⁰ Sperduti G., Aspetti Giuridici della Questione di Alessandretta, Milano, 1939, p. 210—211,

³¹ Aita A., op. cit., p. 59.

«Հաթայի պետության» միջազգային իրավական ստատուսը վերլուծելով, Ա. Ջ. Թոյնբին գրում է.

✓ Անվանապես մեկ ոլետության սահմանների մեջ, սակայն իրականում մեկ այլ պետության վերահսկողության տակ գտնվող Հաթայի ոլտությունը էապես տարրեր չէր Բոսնիա-Հերցեգովինայի 1878—1908 թթ. ստատուսից: Ավտոնոմ հանրապետությունը՝ Հաթայը դեռևս մնում էր ֆրանսիական մանդատի ներքո և սիրիական վալլուտային ու տարիֆային սիստեմի մեջ: Սակայն նրա պառլամենտը 1939 թ. հունվարին ընդունեց թուրքական քաղաքացիական ու քրեական օրենսդրություն, Ասվում է, որ թուրք պաշտոնատարներ պետք է ուղարկվեն Հաթայ՝ հարկային սիստեմը վերակազմակերպելու համար: ...Թուրքիայի և Հաթայի միջև սահմանի գործնական ջնջումը հյուսիսային Սիրիայի քարտեզի վրայից ավելի ևս շեշտվեց 1939 թ. մարտ ամսին թուրքական Մեջլիսի ընդունած թյունների կապակցությամբ: Արդարև, Թայֆուր Սյոքմենը նորից ընտրվեց Ադալիայի իր ընտրական օկրուգում և ղոկտոր Աբդուրահման Մեյլեքը ընտրվեց Այնթապում»³²,

1939 թ. սկզբներին Թուրքիայի կողմից սանջաքի կլանումը արդեն կատարված փաստ էր: Այս կապակցությամբ ֆրանսիացի սենատոր Հենրի-Հեյլը ասում է. «Ալեքսանդրետի սանջաքը արդեն լրիվ ընկել է թուրքերի գերիշխանության տակ՝ եթե աչքի առաջ ունենանք փաստական իրողությունը»³³:

Քննարկելով «Հաթայի պետության» ստեղծման ակտը Ֆրանսիայի կապիտուլյացիոն արտաքին քաղաքականության ու դիվանագիտության քննադատման դիրքերից՝ Պոլ դյու-Վեոն գրում է. «Երբեք չի երևում, որ Ալեքսանդրետի կոնվենցիան, թուրքերի կողմից սանջաքի գրավումը ֆրանս-թուրքական «բարեկամության» դաշինքը վերջ կդնեն այդ նվաստացուցիչ սակարկություններին, որոնց ընթացքում մենք միշտ տալիս ենք, առանց երբեք ստանալու... Մենք անընդհատ թուլության միջոցով ենք խաղաղության ձգտում»³⁴: Այնուհետև, Թայֆուր Սյոքմենին «Հաթայի պետության» ղեկավար նշանակելու մասին խոսելով, նույն հեղինակը եզրակացնում է. «Նրա նշանակումը օտար պետության ղեկավարի կողմից իրավական ոչ մի ուժ չունի»³⁵:

³² Toynbee A., Survey, op. cit. p. 489.

³³ „Relations de la France et de la Syrie“ — Centre d'Etudes de Politique Etrangère, Paris, mars 1939, p. 9—10.

³⁴ Du Véou P., Desastre op. cit. p. 102.

³⁵ Du Véou P., Chrétiens op. cit. p. 36.

1938 թ. հուլիսի պայմանագրով նախատեսված՝ սանջաքի ֆրանս-թուրքական «condominium»-ը³⁶ նույնպես չիրագործվեց։ Այդ առնչությամբ ֆրանսիացի հեղինակ էլի Բառաբարոն գրում է. «Կոլեի քաղաքականությունը թույլ տվեց թուրքական գործակալներին գործել իրենց ջանկացած ձևով։ Դաշնագիրը (1938 թ.—Ա. Բ.) նախատեսում էր ֆրանս-թուրքական կոնդոմինիում սանջաքում։ Սակայն քեմալիստները ասամբլեայում ձեռք բերած լինելով մեծամասնություն, ամենաարագ կերպով առաջ տարան սանջաքի կլանումը Թուրքիայի կողմից»³⁷։ Դյու-Վեուն իր կողմից հաստատում է. «Մենք սանջաքում չենք հաստատել ինչ-որ ձևի կոնդոմինիում, ինչպես մեզ կարծել են տալիս... Մենք սանջաքը լքում ենք թուրքական միահեծան իշխանությանը»³⁸։

Ֆրանսիայի նոր Բարձր-կոմիսար Գարրիել Պյոտն նույնպես խոստովանում է, որ 1939 թ. սկզբներին «Սանջաքը Թուրքիային զիջելը արդեն գործնականորեն ընդունված փաստ էր» և ինքը կոչված էր այդ գործի հաշվեհարդարը կատարելու³⁹։

Անկարայի հրամանով «Հաթայում» մտցվեց թուրքական օրենսդրություն։ Ա. Թոյնբին նշում է, որ «Հաթայի արդարադատության օրգանների թրքացումը սկսվեց 1939 թ. հունվարից, երբ ընդունվեցին թուրքական քրեական և քաղաքացիական օրենսդրությունները»⁴⁰։ Իսկ Դյու-Վեուն պնդում է, որ այդ պրոցեսը սկսվել էր ավելի վաղ՝ 1938 թ. նոյեմբերի 22-ին, երբ Պ. Ալքալալնի հրամանով սանջաքից հեռացվեցին ֆրանսիացի այն չորս իրավագետները, որոնք ուղարկվել էին Փարիզից սանջաքի արդարադատության օրգանները ըստ նոր ստատուսի կազմակերպելու համար։ «Հաթայի արդարադատության մինիստրը հայտարարեց, որ իր կառավարությանը հետևում է թուրքական բոլոր օրենքները աստիճանաբար Հաթայում ընդունելու սկզբունքին»⁴¹։ Եվ այսպես, առանց որևէ փոփոխության սանջաքում ընդունվեցին և կիրառվեցին թուրքական բոլոր «օրենսդրությունները»։ Կղերականները հարկադրվեցին հագնվել աշխարհականի տարազ. տղամարդկանց արգելվեց արա-

³⁶ Ծրկու երկրների համատեղ գերիշխանություն՝ նույն տերիտորիայի վրա։

³⁷ Elie Barbaro J., La Question du Sandjak d'Alexandrette, Alep, 1941, p. 54.

³⁸ Du Véou P., Chrétiens op. cit. p. 162.

³⁹ Puaux G., op. cit. p. 49.

⁴⁰ Toynbee A., Survey, op. cit. p. 489.

⁴¹ Du Véou P., Chrétiens, op. cit. p. 133.

11 քական «Թարգուշ» (դիւարկ) կրել, արգելվեց ֆրանսերէն լեզվի դասական դուռն ու օգտագործումը: Հաթայի դատարաններին արգելվեց ի կատար ածել սիրիական դատարանների տված դատական վճիռները: 1939 թ. հունվար ամսից յետո՛ւ օգտագործվում էին միայն թուրքական նամականիշներ՝ Աթուրքի նկարով: Սիրիայի մյուս շրջանները ուղարկվող նամակները ենթարկվում էին արտասահման ուղարկվող նամակների տարիֆին⁴², իսկ Թուրքիա ուղարկվողները՝ ներքին տարիֆին: Փետրվարին թուրքական լիրան ընդունվեց որպէս միակ պաշտոնական դրամանիշը սանջաքում⁴³, շրջանառութեան մեջ գտնվող սիրիական թղթադրամը բռնագրավվեց, իսկ կապիտալի արտահանումն արգելվեց⁴⁴: Մարտի 1-ից Հաթայի և Թուրքիայի միջև վերացվեց պասպորտը, իսկ սիրիացիների մուտքը սանջաք՝ ենթակա էր անասելի դժվարութեաններով: 1939 թ. հունվարից վերացվեց նաև մաքսային սահմանը Թուրքիայի և Հաթայի միջև, իսկ սանջաքի և Սիրիայի միջև ընդհակառակը հաստատված էր մաքսային, անցադրաւին և զինվորական սահմանակետերի եռակի շղթա⁴⁵:

«Հաթայի հանրապետութեանը, նշում էր Բարձր-կոմիսար Պյուն, գործնականում կառավարվում էր թուրքական պաշտոնյաների կողմից: Ֆրանսիան Անտիոքում պահում էր միայն մեկ ներկայացուցիչ, հանձինս Բարձր-կոմիսարի պատվիրակ մայոր Վոլերի»⁴⁶:

Ֆրանսիական զորամասերում ծառայող արաբներին, հայերին հարկադրել էին մինչև 1938 թ. հոկտեմբերի 15-ը հեռանալ սանջաքից⁴⁷, որի հետևանքով 1938 թ. հուլիսի ֆրանս-թուրքական համաձայնագրերով նախատեսված ֆրանսիական 2500 զորքից սանջաքում մնացել էր միայն 830 զինծառայող: Մինչդեռ թուրքերը, որոնք այդ պայմանագրով նույնպէս պետք է ունենային 2500 զինվոր, 1939 թ. սկզբներին սանջաքում փաստորեն ունեին շուրջ 12.000 զինծառայող: Ինչպէս հայտնում է Պոլ Դյու Վեուն, «Սանջաքում կա 2.500, գուցէ 3000 թուրքական կանոնավոր զորք: «Սանջաքյան միլիցիա» կոչվածները (1500 մարդ—Ա. Բ.) բացառա-

⁴² St., E. Barbaro, op. cit. p. 88.

⁴³ St., Véou P., Chrétiens op. cit. p. 129.

⁴⁴ Idem, p. 127.

⁴⁵ St., Véou, Chrétiens, op. cit., p. 71—73; Alta A., op. cit. p. 61.

⁴⁶ P u a u x G., op. cit., p. 51.

⁴⁷ «Ժողովուրդի ձայն», 9—10—1938 թ.:

պէս թուրքեր են, որոնք հավաքագրվել և ղեկավարվում են թուրքերի կողմից: Վերջերս 8000 զինծառայողներ ժամանեցին Թուրքիայից, քաղաքացիական հագուստ հագած. նրանք զորաձորացնելու չեն տեղավորված, այլ մասնավոր տներում, որտեղ պահվում են նրանց զենքերն ու համազգեստները»⁴⁸:

Այսպիսով, վեց ամսից էլ պակաս ժամանակաշրջանում իրականացվեց սանջաքի լրիվ թրքացումը և զինվորական գրավումը: Սնում էր միայն «փաստական գրությունը վերածել իրավական դոյավիճակի»: Այս կապակցությամբ Գաբրիել Պյուն գրում է. «Անկարայում գտնում էին արդեն, որ Հաթայի «կոմեդիան» չափազանց երկար է տևում: Ֆրանսիական զորքերի ներկայությունը թուրքերին խանգարում էր... 1939 թ. հունվարին Պր. Սարաջոլուն գտավ, որ ժամանակը հասել է սանջաքի կցման հարցը դնելու: Նա այդ մասին արտահայտվեց բավականին ցինիկ անկեղծությամբ մեր դեսպան պարոն Մասիգլիին»⁴⁹, Սարաջոլուն հասկացնել է տալիս, որ Թուրքիան դեռևս մտադիր չէ Ֆրանսիայի վրա ճնշում գործադրել «տոտալիտար երկրների լագերը անցնելով», այլ ցանկանում է սանջաքի կցումը կատարել «բարեկամական եղանակով»: Կցումը անխուսափելի էր, որովհետև, գործնականում Հաթայը արդեն կորսված էր... Նախընտրելի էր անմիջապես վճարել Թուրքիայի դաշնակցության գինը»⁵⁰:

Դժբախտաբար «Թուրքիայի դաշնակցության գինը» ֆրանսիացիները վճարում էին ոչ թե Ֆրանսիայի, այլ ժամանակավորապես իրենց հովանավորությանը հանձնված փոքր երկրի ու ժողովրդի՝ Սիրիայի հաշվին: Ֆրանսիացի ռեակցիոն հեղինակ Ժ. Պ. Ժեռարը այդ առթիվ գրում է. «Սանջաքի հարցի կապակցությամբ ֆրանսիական հասարակական կարծիքի որոշ շրջանների արդար զայրույթը հասկանալի կլիներ, եթե... խոսքը վերաբերեր իսկապես մեր կայսրության մի մասը զիջելուն»⁵¹:

Չորս ամիս տևող բանակցություններից հետո, 1939 թ. հունիսի 23-ին Փարիզում ստորագրվեց ֆրանս-թուրքական «Փոխադարձ օգնության համատեղ դեկլարացիան»: Նույն օրը Անկարա-

⁴⁸ V é o u, Chrétiens, op. cit., p. 145—146.

⁴⁹ P u a u x G., op. cit. p. 51.

⁵⁰ I d e m, p. 5.

⁵¹ „Revue Politique et Parlementaire“. № 535, Paris, 10 juin, 1939, p. 433.

յում ստորագրվեց «Թուրքիայի և Սիրիայի միջև տերիտորիալ հարցերի վերջնական կարգավորման մասին համաձայնագիրը», կից արձանագրությամբ և 2 նամակներով⁵²։ Սույն ակտերով Ֆրանսիան Ալեքսանդրետի սանջաքը հանձնում էր Թուրքիային։ «Սիրիական Ալեքսանդրետի վճարումով հատուցվեց Թուրքիայի մասնակցությունը անդլո-ֆրանսիական ռազմական բլոկին»⁵³։

Ահա թե ինչ են դրում այդ կապակցությամբ արաբ հեղինակներ Ամին Շաքերը և Ուրիշները սանջաքի պրոբլեմին նվիրված իրենց աշխատությունում. «Թուրքիան ձեռք բերեց սանջաքի վրա իր գերիշխանության պաշտոնական ճանաչումը 1939 թ. հունիսի 23-ի չհարձակման դաշինքով, որովհետև նախապատրաստություն ամուր դաշնակցության, որը անհրաժեշտ էր դարձել առանցքի ուժերի առաջխաղացման հետեանը։ Երբ Ֆրանսիան ճանաչեց Ալեքսանդրետի սանջաքի կցումը Թուրքիային, դրանով վերացվեց այն վերջին խոչընդոտը, որը բաժանում էր Թուրքիային Արևմուտքից և ճսնապարհ հարթվեց նրանց միջև սերտ համագործակցության համար, ի հաշիվ սիրիական հայրենիքի մի մասի»⁵⁴։

* * *

Արևմտյան գլխավոր երկրները շատ մոտիկից և մեծ շահագրգռվածությամբ հետևեցին սանջաքի պրոբլեմի «լուծման» ամբողջ պրոցեսին, իսկ Անգլիան փաստորեն վճռական դեր խաղաց հարցն ի նպաստ Թուրքիայի վճռելու գործում։ Այս կապակցությամբ, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրի նախկին տեղակալ Պոլ Վիենոն 1939 թ. մարտին հայտարարել է. «...Ինչ վերաբերում է Մեծ Բրիտանիային ու նրա դիրքին, պետք է հայտ-

⁵² Дипломатический словарь, т. III, стр. 377—378. Համաձայնագրերի տեքստերը տե՛ս «Journal Officiel de la République Française», Paris, № 71, 1939, pp. 8962—8964.

⁵³ Дипломатический словарь, т. III, стр. 379.

⁵⁴ Ա. Շ ա թ ե ռ, Ս. Ա ռ ի յ ն, Մ. Մ. Ա թ ա — «Արաբական քաղաքականությունը և Թուրքիան — Ալեքսանդրետի պրոբլեմը», Կահիրե, 1957, էջ 122։

امین شاکر و سعید العربیان و محمد مصطفى عطا — «ترکيا والسياسة العربية، القاهرة، ١٩٥٧، ص ١٢٢»

նեմ, որ այն բավականին մտահոգիչ է... Վերջին շաբաթներս, անգլիական մամուլը, հատկապես «Թայմս» թերթը, առաջ է քաշում ծրագրեր, ըստ որոնց, Սիրիայի հաշվին թուրքական հավանություններին գոհացում տրվելուց հետո, Սիրիայի մնացած մասը կարող է միացվել Անդրհորդանանին... և ընկնել Անգլիայի բարոյական խնամակալության տակ»⁵⁵։ Նա պնդում էր, որ անգլիական «Ինթելիջենս Սերվիսն» է, որ Սիրիայում Ֆրանսիայի դեմ է հանում «արաբական նացիոնալիզմը»։ Սանջաքի հարցում Անգլիայի բացասական դերի մասին խոսում են նաև բոլոր արաբ հեղինակները։ Հ. Դարուազան այդ կապակցությամբ գրում է. «Մեծ Բրիտանիայի համար նույնպես շատ կարևոր էր գոհացնել Թուրքիան։ Նա այդ ոճիւրը որպես «աս» (տուզ) օգտագործեց Ֆրանսիայի և Թուրքիայի դեմ, որոնք միշտ առաջ էին քաշում Մոսուլի և հյուսիսային Իրաքի բրիտանական իմպերիալիզմի ազդեցության տակ մնալու հարցի վիճելի լինելը... Նվ այսպես, բրիտանական իմպերիալիզմը միշտ լուում է Ֆրանսիայի ոճիւրների առջև, աչնսիս, ինչպես ֆրանսիան էլ լուում է Անգլիայի ոճիւրների առջև»⁵⁶։ Արաբ պրոգրեսիվ հեղինակ էմիլ Թուման՝ իր «Արաբները և պատմական էվոլյուցիան Միջին Արևելքում» աշխատության մեջ գրում է. «Այդ շրջանը (սանջաքը) կցվեց Թուրքիային որպես նախաբան՝ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին կնքված անգլո-ֆրանս-թուրքական փոխադարձ օգնության եռակողմ դաշինքի»⁵⁷։

Սանջաքի հարցի «կարգավորման» մեջ Անգլիայի կատարած որոշակի միջամտության մասին խոսում է նաև Ֆրանսիայի Բարձր-կոմիսար Գարրիել Պյուտեն։ «Սանջաքի զավթման հաջորդական ստադիաներում թուրք դիկտատորը վարպետորեն խաղաց

⁵⁵ „Relations France-Syrie“, op. cit. p. 29.

⁵⁶ Դարուազան Հ., Տեղական կոմունիզմը և արաբների ազգային պայքարը, Բեյրութ, 1961, էջ 370։

الحكم الدروزه، «الشبيعية المحلية ومعرفة العرب القومية»
بيروت ١٩٦١، ص ٣٧٠

⁵⁷ Թուման է., Արաբները և պատմական էվոլյուցիան Միջին Արևելքում, Հայֆա, 1962, էջ 204։

اميل توما، «العرب والتطور التاريخي في الشرق الأوسط»
حيفا، ١٩٦٢، ص ٣٠٤

Աղգիւրի լիգայի մեխանիզմի հետ, վստահ լինելով բրիտանական կառավարութեան աջակցութեան վրա: ...Անգլիան վախենում էր, որ շնորհիվ մանդատի շարունակման, Ալեքսանդրիտը կդառնա ֆրանսիական ռազմա-ծովային բազա Կիպրոսի բրիտանական բազայի դեմ-հանգիմուն: Նա նախընտրում էր անկասկած աշտեղ տեսնել թուրքերին, որովհետեւ այդ ժամանակվանից Անգլիան վճռել էր նրանց իր դաշնակիցը դարձնել»⁵⁸:

Մ. Հ. Լոնդրիզը «Ֆանտաստիկ ենթադրութիւն» է համարում Գ. Պյուոյի այդ պնդումները⁵⁹, սակայն մյուս կողմից խոստովանում է, որ «Դամասկոսում, սիրիացի մինիստրները շարունակ դիմում էին իրեն (որպէս Անգլիայի գլխավոր հրապատուսի—Վ. Ն.) խնդրելով «ինչ-որ բան անել» սանջաքի հարցի վերաբերյալ»⁶⁰: Արդարեւ, Սիրիայի քաղաքական դործիչները քաջ գիտեին, որ սանջաքի տաղնապի հարցում Անգլիան խաղում է շատ տխուր, բայց վճռական դեր: Առնուի Ջ. Թոյնբին նույնպէս ընդունում է, որ իր երկիրը որոշակի դեր է խաղացել սանջաքի հարցի «կարգավորման» գործում: Այսպէս, նա դրում է. «Դեռեւ 1939 թ. գարնանը զորույցներ էին շրջում, թե նախապատրաստվում է նոր «Անշլուս»: Գերմանիայի էքսպանսիոն դեպի հարավ-արեւելք և Ալբանիայի որավումը իտալացիների կողմից ավելի ևս արժեքավորեցին թուրքական բարեկամութիւնը Արեւմտյան դեմոկրատիաների համար: Եվրոպական մամուլի շրջաններում ընդհանրապէս հասկանում էին, որ բրիտանական կառավարութիւնը քաջալերել է իր դաշնակից Ֆրանսիային՝ որպէսզի նա՝ հասնի բարեկամական կարգավորման Հաթայում»⁶¹: Հատկանշական է այն փաստը, որ Անգլիան արդեն 1939 թ. մայիսի 12-ին Թուրքիայի հետ կնքել էր փոխօգնութեան դաշինք և նրան տրամադրել 16 միլիոն ֆունտ ստեռլինգի վարկ: Ինչպէս հայտնի է, սանջաքի ղոհաբերումից շորս ամիս անց կնքվեց ավելի լայն՝ եռակողմ փոխօգնութեան դաշինք Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Թուրքիայի միջև⁶²:

⁵⁸ Puaux G., op. cit., p. 49.

⁵⁹ Longrigg S. H., Syria and Lebanon under French Mandate, London, 1958, p. 241 (note 2).

⁶⁰ Idem, p. 240 (note 1).

⁶¹ Toynbee A., Survey, op. cit., p. 489.

⁶² «Дипломатический словарь», т. 1, 1948, стр. 137. Տե՛ս նաեւ Hurrewittz J. C., Diplomacy in the Near and Middle East, Vol. II, London—New York, 1956, p. 226—228.

Յաշխոտական իտալիան նույնպես մեծ նշանակություն էր սուրիս սանջարի հարցին: Բնչպես հայտնի է, այդ երկիրը հռոմեական կայսրության վաղեմի հզորությունը Միջերկրականի ավազանում վերականգնելու երազներ էր փայփայում և հանգես էր դալիս արաբական ժողովուրդների «պաշտպանի» դերում՝ ընդդեմ անդլո-ֆրանսիական իմպերիալիստների: Մուսսոլինին Միջերկրականը անվանում էր «mare nostrum» (մեր ծովը): Այս կապակցությամբ Ռ. Դավոսը գրում է. «Մուսսոլինին, որը երազում է «Մեծ հռոմեական կայսրության մասին» ցանկանում է, որ ամբողջ Միջերկրականի առափնյա մասը, դրան հարող երկրները և ճանապարհները գտնվեն իտալիայի տիրապետության տակ... Նա ցանկանում է դավթել ամբողջ հյուսիսային Աֆրիկան, Սիրիան, Թուրքիայի մի մասը»⁶³: Նույն հեղինակը հայտնում է, որ 1938 թ. ամռանը Հռոմում Հիտլեր-Մուսսոլինի հանդիպման ժամանակ երկու դիկտատորների առջև փռված էին «մեծ կայսրությունների» քարտեզներ, որոնց համաձայն, ուրիշ երկրների հետ, Սիրիան, սանջաքն ու հարավային Թուրքիան պետք է մտնեին «հռոմեական մեծ կայսրության մեջ»⁶⁴:

Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստրի նախկին տեղակալ Պոլ Վիենոն 1939 թ. մարտին հայտարարել է. «Արդյո՞ք Իտալիան որոշակի հավակնություններ ունի՞» Սիրիայի նկատմամբ: Հաս է խոսվում այդ մասին... Իտալիայի նպատակն է, ինչպես Բեռլին է, շահագործել մեր դժվարությունները Արևելքում: Իտալիային Ռուզվելտ-Բառիի կողմից արաբներն լեզվով տարվող պրոպագանդան շատ է հենվում Թուրքական հավակնությունների վրա»⁶⁵:

Մուսսոլինին և Հիտլերը Սիրիան և արաբական մյուս երկրները պատեցին իրենց լրտեսական ցանցերով: Այս կապակցությամբ Ա. Դյուպոնը գրում է. «Սիրիայում (և արաբական մյուս երկրներում) կենտրոնացված են իտալական հետախուզության և գետնապույի լրտեսական կադրեր, որոնք մասնագիտացված են արաբական ազգաբնակչության շրջաններում լրտեսական և քայքայիչ աշխատանքի համար: Վերջերս այնտեղ հայտնաբերվեց իտալա-դեր-

⁶³ «Коммунистический Интернационал», ноябрь 1938, стр. 60.

⁶⁴ «Коммунистический Интернационал», август 1938, стр. 88.

⁶⁵ „Relations France-Syrie“, op. cit., p. 29. Այս մասին տե՛ս նաև «Коммунистический Интернационал», ноябрь 1938, стр. 61. «Известия» 26—1—1937; «Правда», 11—1—1937.

մանական խոշոր լրտեսական կենտրոն»⁶⁶։ Բացի այդ, Ալեքսանդրեանի իտալական հյուպատոսարանի միջոցներով ու հովանավորությամբ գործող արաբ ֆաշիստ «Ղուվմի Սուրի» խառնակիչները սանջաքում տանում էին սանձարձակ պրո-իտալական և հակասիրիական, հակաֆրանսիական ու հակահայկական ագիտացիա։ Իտալական դրամով ու զենքով, նրանք տեռորիստական ակտեր էին կատարում արաբ թե հայ պրոգրեսիվ տարրերի դեմ⁶⁷, նրանք համառ դրույցներ էին տարածում այն մասին, թե թուրքական զորքերի սանջաք ներխուժման դեպքում՝ Մուստաֆան յիշված միջամտություն կգործի։ Այս վերջին փաստը հաստատում է նաև Պոլ դյու-Վեռն, որը 1939 թ. ապրիլին դեպի սանջաք ուղևորության ճանապարհին նկատում է, որ «երկու զինվորներ, Թարթուսի մայր տաճարի բարձունքից հսկում են ծովի վրա, թե երբ կգա՞ն իտալացիները...»⁶⁸։

Սանջաքի պրոբլեմի նկատմամբ ֆաշիստական իտալիայի ընդգծված «շահագրգռվածությունը» արտահայտվել է նաև մեկ ուրիշ հատկանշական երևույթով։ Տարիներ շարունակ այդ պրոբլեմը դադարեցրել է ոչ միայն իտալական պարբերական մամուլը, այլ նաև միջազգային հարաբերությունների մի շարք իտալացի խոշոր մասնագետների, ինչպիսիք են Նավա Սանթին, Ա. Աուսիելլոն, Զ. Սփերդուտին, Դ. Չենսոնին և Ֆ. Կատալուչչիոն, որոնք այդ պրոբլեմին նվիրել են մեծածավալ հոդվածներ և առանձին աշխատություններ։

Նրանք բոլորն էլ խոսելով Ալեքսանդրեանի սանջաքի հարցի, Թուրքիայի հավակնությունների, «արաբական նացիոնալիզմի» իրավունքների և հարակից հարցերի մասին, շատ են ճամարտակում «միջազգային իրավունքի», «ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի», «կոնստիտուցիոն սկզբունքների» և այլնի մասին, կատաղի կերպով դատապարտելով անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստներին... Նույն հեղինակները միշտ առաջ են քաշում իտալիայի «շահագրգռվածությունը» Միջերկրականի ավազանում կատարվող իրադարձությունների նկատմամբ։ Այսպես օրինակ, ֆաշիստական իտալիայի դիվանագիտության պատգամախոսներից մեկը հանդիսացող Ա. Աուսիելլոն հայտարարում է. «Այն, ինչ

⁶⁶ «Коммунистический Интернационал», февраль 1939, стр. 63.

⁶⁷ Տե՛ս ՀՄՍՀ ԳԱ Արևելագիտության սեկտորի արխիվ, գործ № 1.

⁶⁸ V é o u, Chrétiens, op. cit., p. 66.

տեղի է ունենում Միջերկրականում, էպպես շահագրգռում է մեր երկիրը»⁶⁹։ Սանջաքի կցման առթիվ իտալական կառավարությունը 1939 թ. հուլիսի 10-ին բողոքի նոտա հղեց Փարիզ։ Այդ նոտայում իտալիայի «թագավորական կառավարությունը՝ որպես Սան Ռեմոյում Ֆրանսիային Սիրիայի ու Լիբանանի վրա մանդատ հանձնող դաշնակից մեծ տերություններից մեկը, ամենայն վերապահությամբ ի գիտություն էր ընդունում բովանդակությունը վերոհիշյալ համաձայնագրի, որը կնքվել է առանց իր գիտության և համաձայնության»⁷⁰։

Իտալո-գերմանական ու թուրքական դիվանագիտության ինտերիզները Սիրիայում ու սանջաքում հաճախ իրար հետ զուգորդվում ու խաչաձևվում էին⁷¹։ Թուրքական զորքերի սանջաք մուտքից անմիջապես հետո Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Ն. Մենեմենչիօղլուն դիմում է Մյունխեն⁷² և 1938 թ. հուլիսի 13-ին Բեռլինի թուրքական դեսպանի հետ ընդունվում Հիտլերի կողմից։ «Նրանք քննարկում են այն հարցը, թե ինչպես կարելի է լավագույն ձևով շահագործել այս նոր իրադրությունը. քննարկվում է նաև Գերմանիայի և Անկարայի կառավարության հարաբերությունների վրա վերջին համաձայնագրերի թողնելիք անդրադարձումները»⁷³։

Սանջաքի պրոբլեմի բարձրացման առաջին օրերից սկսած, իտալիայի նման հիտլերյան Գերմանիան էլ միշտ դրդել է Թուրքիային անզիջող լինել Ֆրանսիայի հանդեպ։ Մյուս կողմից էլ, նա ճնշում էր գործադրում Սիրիայի վրա, նրան գրգռելով թե՛ Ֆրանսիայի թե՛ Թուրքիայի դեմ⁷⁴։ Այս կապակցությամբ Ռ. Դավոսը գրում է. «Ալեքսանդրետի հարցի լուծման գործում ֆաշիստական պետությունները բացահայտ կերպով Թուրքիային մղում էին դեպի ավանտյուրա։ Նրանք ամեն կերպ ջանում էին հրդեհ բորբոքել և նույնիսկ գործը հասցնել արյունահեղության՝ Սիրիայի և Թուրքիայի միջև»⁷⁵։ Մորիս Պեռնոն նույնպես շեշտում է, որ «օտար

⁶⁹ Ausiello A., La Francia e l'Indipendenza della Siria, Roma 1938, p. 90.

⁷⁰ *Իտալական նոտայի տեքստը տե՛ս*. Sperduti, G, op. cit., p. 365.

⁷¹ Յե՛ս. Véou, Désastre, op. cit., p. 136—137: Chrétiens, op. cit., p. 165, 173.

⁷² Du Véou P., Désastre, op. cit., p. 136.

⁷³ „L'Humanité“, 15—7—1938, „Le Temps“, 14—7—1938.

⁷⁴ Յե՛ս. „Frankfurter Zeitung“, 18—12—1936, 24—12—1936; „Völkischer Beobachter“, 18—12—1936, 23—12—1936.

⁷⁵ «Коммунистический Интернационал», январь 1938, стр. 40.

1 | ազդեցութիւնները ուժեղ կերպով դրսևորուեցին Անկարայի վրա հենց այն պահից սկսած, երբ կաղմակերպեց Հոռմ-Բեռլին առանցքը»⁷⁶։

Սանջաքի հարցի բարձրացման հենց սկզբնական շրջանում, Լվրոպական մամուլում հողվածներ հրապարակուեցին այն մասին, որ՝ եթե երբեք սանջաքի կոնֆլիկտը լուծվի ի նպաստ Թուրքիայի, դա արդեն միջազգային իրավական նախադեպ կհանդիսանա, որից օլտվելով Գերմանիան կարող է պահանջել իր նախկին տիրապետութիւնները, որովհետև պայմանագրերի վերանայման յուրաքանչյուր դրժի հետևում կանգնած է Հիտլերի Գերմանիան, ինչպես ճիշտ նկատում է շվեյցարական «Լը թրավայ» թերթը⁷⁷։ Հետևաբար, Հիտլերը ոչ մի ջանք չխնայեց, որ Թուրքիան «հետ վերցնի» իր նախկին տիրույթը՝ սանջաքը։ Արդարև, սանջաքի նոր ստատուսի ուժի մեջ մտնելուց մի քանի օր հետո, 1937 թ. դեկտեմբերի սկզբին, Բալդուր ֆոն Շիրախը, հիտլերական երիտասարդութան «ֆլուրեր»-ը, զալիս է Անկարա, այնտեղից էլ անցնում է Դամասկոս։ Նա ծրագրել էր անցնել սանջաքի վրայով, սակայն Աղգերի լիգայի դիտորդների ներկայութիւնը այդ շրջանում խոնգարում է այդ ծրագրին⁷⁸։ Յոն Շիրախի Անկարա այցելութան որպես անմիջական հետևանք շղթայազերծվում է թուրքական մամուլի հակասիրիական, հակաֆրանսիական կամպանիայի նոր ակիք՝ «Թան», «Ջումհուրիեթ», «Կուրուն» և այլ թերթերի էջերում⁷⁹։ Այդ օրերին Սիրիայում և սանջաքում սկսում են վխտալ հիտլերական ագենտները։ Նրանք կասկ են հաստատում երկրում արդեն գործող իտալական ագենտների հետ։ Հալեպի թուրքական հյուպատոսը ապահովում է նրանց կապը Անկարայի, Հոռմի ու Բեռլինի հետ։

Հիտլերի և Մուսսոլինիի ագենտները Անկարայի կառավարողներին ջանում էին համոզել, որ սանջաքի հարցի «լուծման» համար հետևեն «կատարված փաստի» առջև կանգնեցնելու իրենց տակտիկային, ինչպես հռենոսյան շրջանում կամ ծթովայիայում կատարվեց, որովհետև, պնդում էին նրանք, պարտվածների ազգային շահերի արդարացի ապահովումը Աղգերի լիգայի միջոցով երբեք հնարավոր չէ ձեռք բերել»⁸⁰։ Իսկ երբ Անկարան հետևելով

⁷⁶ „L'Europe Nouvelle“, Paris, № 1104, 8 avril 1939. p. 371.

⁷⁷ „Le Travail“, Genève, 17—12—1936; ահս առա „Manchester Guardian“, 7—1—1937.

⁷⁸ Տե՛ս „L'Humanité“, 2—2—1938; V é o u, Désastre, op. cit., pp. 82—84.

⁷⁹ Տե՛ս „Tan“, „Kurun“, 7—7—1938, „Cumhuriyet“, 12—1—1938.

⁸⁰ Տե՛ս „Berliner Monatshefte“, Januar 1939 p. 68.

ֆաշիստների «խորհուրդներին» և օգտվելով Լոնդոնի ու Փարիզի «բարի ծառայություններից» արդեն փաստորեն զավթել էր սոսնաբը, հիտլերյան «Բեռլինի Մոնաթսհեֆթե» հանդեսում վալտեր Յևհլինը գրում էր. «Այդ կարգավորումով Թուրքիան իր համար ապահովել է միայն այն իրավունքները և դիրքը, որոնք հասնում են իրեն», որովհետև, իբր թե «Սանջաքը ազգային հիմունքներից ելնելով Սիրիային չի պատկանում»⁸¹:

Սովետական Միության կառավարությունը Ալեքսանդրեսի սանջաքի շուրջ ստեղծված կոնֆլիկտին սուաջին իսկ օրվանից հետևեց առանձին ուշադրությամբ և իր ամբողջ հեղինակությունը օգտագործեց Ազգերի լիգայում և միջազգային դիվանագիտական ասպարեզում, որպեսզի այն շարվի, չվերածվի ագրեսիայի ակտի և այն չծառայի իմպերիալիստական նպատակների: ՍՍՀՄ-ը միշտ կողմնակից և աննկուն պաշտպանն է եղել կոնֆլիկտների խաղաղ կարգավորման և կոլեկտիվ անվտանգության պահպանման սկզբունքների: Հենց այդ սկզբունքներից եյնելով է միայն, որ ՍՍՀՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Մ. Լիտվինովը 1937 թ. հունվարի 27-ին Ազգերի լիգայի խորհրդում ողջունեց Ալեքսանդրեսի սանջաքի հարցի խաղաղ կարգավորման ուղղությամբ ձեռք բերված սկզբունքային նախնական համաձայնությունը⁸²: Սովետական մամուլը իր հերթին ողջունեց այդ կոնֆլիկտի բարեկամական կարգավորման սկզբնավորումը, կոնֆլիկտ՝ որի զինված ընդհարման վերածվելու համար ոչ մեկ ջանք չխնայեցին Բեռլինն ու Հռոմը⁸³: «Սաութ աշ-Շաաբ» թերթը շատ ճիշտ գնահատելով ՍՍՀՄ-ի դիրքը, գրում էր. «Ֆրանսիայի ու Թուրքիայի՝ կապիտալիստական ու իմպերիալիստական այդ երկու պետությունների հետ Սովետական Միությունը իր հարաբերություններում ձգտում է միշտ խաղաղության գործին օգուտ տալ միայն: ...Նրբ սանջաքի շուրջ համաձայնություն գոյացավ, սովետական մամուլը գոհունակություն հայտնեց, որ սանջաքի հարցը չվերածվեց իմպերիալիստական համաշխարհային շարադետ պատերազմի, ինչպես այդ սպասում էին Գերմանիան և Իտալիան, որոնք Թուրքիային գրգռում էին այդ ուղղությամբ»⁸⁴: Սակայն Թուրքիան, հետևելով Առանցքի երկրներ-

⁸¹ „Berliner Monatshefte“, Januar 1939, p. 67.

⁸² «Известия», 29—1—1937 г.

⁸³ «Правда», 8—1—1937 г., 10—1—1937 г., 30—1—1937 г.

⁸⁴ «Սաութ աշ-Շաաբ», 28—7—1938 թ.,

✓ րի օրինակին ու «խորհուրդներին» իր զորքերը մտցրեց սանջաք՝
օգտվելով անգլո-ֆրանսիական բլոկի թողտվությունից: Թուրքա-
կան կառավարող շրջանները հաշվի չառան սովետական, սիրիա-
կան և աշխարհի առաջավոր հասարակայնության և մամուլի լուրջ
դժուշակումները⁸⁵, որովհետև 1938 թ. ֆրանս-թուրքական հա-
մաձայնագրերի կնքումով Թուրքիան արդեն ներքաշվել էր անգլո-
ֆրանսիական հակասովետական ռազմական բլոկի մեջ: Այդ ձևով
Անգլիան ու Ֆրանսիան «դնեցին» Թուրքիայի չեզոքությունը մոտե-
դող պատերազմում՝ ի հաշիվ Սիրիայի աղգային շահերի ոտնա-
հարման⁸⁶:

✓ Խոսելով սանջաքի կցումից ու անգլո-ֆրանս-թուրքական
պայմանագրի կնքումից հետո Թուրքիայի արտաքին քաղաքակա-
նության մասին, ՍՍՀՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմի-
սարը 1939 թ. հոկտեմբերի 31-ին հայտարարել է հետևյալը ՍՍՀՄ
Գերագույն Սովետի սեսիայում. «Թուրքիայի քաղաքականության
մեջ մեղ համար այժմ շատ բան շատ ավելի պարզորոշ է դարձել,
ինչպես Մոսկվայի բանակցությունների հետևանքով, այնպես էլ
Թուրքիայի կառավարության արտաքին քաղաքական վերջին գոր-
ծողությունների հետևանքով: Ինչպես հայտնի է, Թուրքիան գերա-
դասեց իր բախտը կապել պատերազմի մասնակից եվրոպական
տերությունների որոշակի խմբավորման հետ: Նա փոխադարձ
օգնության պակտ կնքեց Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ... Դրա-
նով իսկ Թուրքիան վերջնականապես դեռ չպրտեց չեզոքության
դժուշակոր քաղաքականությունը և իրեն նետեց Եվրոպայում ծա-
վալվող պատերազմի հորձանուտի մեջ»⁸⁷: Եվ իրոք, Թուրքիայի
դիվանկցությունը ապահովվեց՝ սանջաքը Թուրքիային զիջելու
գնով: Ա. Ֆ. Միլերը այս կապակցությամբ գրում է. «Թուրքիայի
շահագրգռվածությունը սանջաքը աննեքսիայի ենթարկելու վերա-
բերյալ՝ բրիտանական դիվանագիտության ձեռքում որպես զենք
ծառայեց թուրքական կառավարության վրա ճնշում գործադրելու
համար: Իսկ Ֆրանսիան, ինչպես «մյունխենյան» քաղաքականու-
թյան հարցերում, այնպես էլ Մերձավոր արևելքում ռազմական
բլոկ ստեղծելու հարցում գնալով Անգլիայի հետևից, չհակառակվեց
այլևս սանջաքը աննեքսիայի ենթարկելու վերաբերյալ Թուրքիայի

85 «Ժողովուրդի ձայն» 26—6—1938 թ.:

86 Տե՛ս Современная Сирия, М., 1957, стр. 152.

87 Տե՛ս «Известия», 1—11—1939 г.

պահանջին (որը վայելում էր անգլիացիների պաշտպանութունը), սակայն այն պայմանով միայն, որ Թուրքիան կմիանա անգլո-ֆրանսիական բլոկին»⁸⁸։ Ինչպես հայտնի է, Թուրքիան պաշտոնապես միացավ անգլո-ֆրանսիական ռազմական բլոկին՝ Ալեքսանդրեոսի սանջաքը կցելուց չորս ամիս էլ չանցած, երբ 1939 թ. հոկտեմբերի 19-ին Անկարայում կնքվեց «Անգլո-ֆրանս-թուրքական փոխադարձ օգնության պայմանագիրը»։ Թուրքական կառավարությունը շտապել էր ստորագրել այդ ակտը, երբ իր արտաքին դրոժների ժխտիտըր Շ. Սարաջօղլուն դեռևս գտնվում էր Մոսկվայից Անկարա մերադարձի ճանապարհին։

1947 թ. հոկտեմբերին Սովետական տեղեկատու բյուրոյի՝ «Թուրքիայի կողմից բռնազրաված սանջաքը պետք է վերադարձվի Սիրիային» վերնագրված հայտարարության մեջ ասված է. «Սիրիայի ժողովուրդն է, որ վճարեց դիվանագիտական այս գործարքի (1939 թ. անգլո-ֆրանս-թուրքական փոխադարձ համաձայնագրերի—Ա. Բ. Մ) գինը։ Ալեքսանդրեոսի սանջաքը հափշտակվեց Սիրիայի ձեռքից՝ հակառակ նրա բնակչության ճնշող մեծամասնության կամքի, իմպերիալիստական շահերի այդ եսասեր կոնյուկտուրայի հետևանքով»։ Այնուհետև, նույն հայտարարության մեջ ընդգծվում է, որ համաշխարհային երկրորդ պատերազմի ընթացքում Թուրքիան չհարգեց նույնիսկ այն հանձնարությունները, «որոնց համար նվեր էր ստացել Ալեքսանդրեոսի սանջաքը» և փոխանակ իր խոստացած օգնությունը ցուցաբերելու Անգլիային ու Ֆրանսիային՝ Թուրքիան օգնեց հիտլերականներին, «որպեսզի նրանք մզեն իրենց ավազակային պատերազմը»։ Հայտարարության մեջ եզրակացվում է, որ «նախապատերազմյան խռովյալ շրջանում կատարված անարդարությունը պետք է դարմանվի» և սանջաքը պետք է վերադարձվի իր իրավատերերին՝ սիրիացիներին⁸⁹։

Նույն տեսակետն է պաշտպանում նաև արաբ հեղինակ՝ Ա. Շաքերը. «Սիրիան,—գրում է նա,— այսօր էլ պահանջում է, որ Ալեքսանդրեոսի սանջաքը վերադարձվի իրեն, որովհետև այն Սիրիայի անբաժան մասն է, և ոչ թե Ֆրանսիայի կամ Թուրքիայի»⁹⁰։ Մինչև օրս, սիրիական բոլոր պաշտոնական հրատարակու-

⁸⁸ Миллер А. Ф.. Очерки новейшей истории Турции, АН Институт истории, М., 1948, стр. 191.

⁸⁹ Սովետական տեղեկատու բյուրոյի հայտարարության տեքստը տե՛ս «Արարատ», Բելրութ, 1947 թ. 12 նոյեմբերի։

⁹⁰ Ա. Շաքեր... նշված աշխ., էջ 123։

թյունները⁹¹ սանջաքը դիտում են որպես Սիրիայի անբաժան մաս և այն պաամա-աշխարհադրական բոլոր աշխատություններում ընդգրկում են Սիրիայի քարտեզի և Սիրիայի սահմանների մեջ: Դամասկոսում հրատարակվող «Ալ-Մեջջելեթ էլ-Ասկարիե» և «Մեջբելեթ էլ-Ջունդի» հանդեսները 1963 և 1964 թթ. համարներում հաճախ հոդվածներ են նվիրել «խլված սանջաք»-ի, «Զոհաբերված սանջաք»-ի մասին, նշելով, որ զոհաբերված սանջաքը արաբական հայրենիքի սրբազան մասնիկն է: Սիրիայում ամեն տարի ուսնջաքի Թուրքիային կցման օրը նշվում է որպես ազգային սուդի: Եւ և հասարակական կարծիքը բոլոր ցանկությունն է հայտնում, որ կառավարությունը անհրաժեշտ դիվանագիտական գործողություններ ձեռնարկի սանջաքը Սիրիային վերամիավորելու համար⁹²: Սանջաքի ալդաբնակչությունը նույնպես բոլոր հնարավոր միջոցներով արտահայտում է սիրիական մայր-հայրենիքի գիրկը վերադառնալու իր տենչանքը: 1964 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Բեյրութի «Զարթոնք» թերթը հաղորդում էր, որ սանջաքում Սիրիայի հետ վերամիավորվելու պահանջ ներկայացնող թուրքիկներ են հրապարակվել⁹³:

Սանջաքի հանձնումը Թուրքիային խոր զայրույթով ընդունվեց Սիրիայի ժողովրդի կողմից: Նա այդ մասին իր կարծիքն արտահայտեց մասսայական բողոքի միտինգներով և ընդհանուր գործադուլով: Պառլամենտի փոթորկալի նիստից հետո, որպես բողոք «կատարված ոճրի դեմ», սիրիական կառավարությունը ֆրանսիական կառավարությանը հղեց մի հուշագիր, որտեղ հատկապես ընդգրծվում էր սանջաքի կենսական նշանակությունը Սիրիայի համար և նրա Թուրքիային զիջվելը գնահատվում էր որպես միջազգային համաձայնագրերի կոպիտ խախտում և ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի ոտնահարում: Հուշագրում հիշատակվում էին Սի-

⁹¹ S.S. «R. A. U. — Direction Générale de L'Information-Syrie, Bulletins 1958—1959, Damas.

مجلة الجندی — دمشق، رقم ٥٩٥، ٨ آذار ١٩٦٣، رقم ٦٣٠، ١٩٦٣—١٢—٣، رقم ٦٣١، ١٩٦٣—١٢—١٠، المجلة العسكرية، دمشق، رقم ٧، شباط ١٩٦٣

⁹² «Cahiers de l'Orient Contemporain», 3e—4e trim., 1947, Paris, 1948 p. 140—141.

⁹³ «Զարթոնք», Բեյրութ, 1—9—1964: Այս մասին տե՛ս նաև՝ «Cumhuriyet», 24—7—1960; «Le Journal d'Egypte», 8—10—1961.

րիայի սահմանները հաստատող միջազգային բաղմամբիվ պայ-
մանադրերը, որոնց ոտնահարման ամբողջ պատասխանատվու-
թյունը թուլնվում էր Ֆրանսիայի և Թուրքիայի կառավարություննե-
րի վրա: Այնուհետև, հուշագրում ասված էր, որ «Սիրիական հանրա-
պետությունը չի ճանաչում և երբեք չի կարող ճանաչել առանց իր
համաձայնության և մասնակցության կնքված մի համաձայնագիր,
որը իրենից խլում է Ալեքսանդրիայի սանջաքը»⁹⁴:

Սանջաքի ազգաբնակչությունն սկսեց մասսայաբար հեռանալ
իր դարավոր բնակավայրից: Արտագաղթը սկսվել էր թուրքական
շրջանների մոտորից անմիջապես հետո: Գաղթում էին ոչ միայն հա-
յերը, այլև հազարավոր արաբներ: Դյու-Վեոն գրում է, որ «Ամուք-
ոի 6000 արաբ ֆելլահներ դեռևս ռոտստոսի 8-ին (1938 թ.) անցել
էին Հարիմի և Իգիլբի շրջանները: Անտիոքի լճի արևելյան ափի
ալուրական նստակյաց բնակչության կեսը մեկնել է: Բոլորն էլ
վերջի վերջի կղաղթեն»⁹⁵:

Սանջաքի շուրջ 40.000 հայերը ամբողջությամբ (բացի մի քա-
նի բնաջնջվածից), ամբիլի քան 20.000 արաբներ, նույնիսկ առանձին
թուրքեր, որոնք չէին ուզում սանջաքի միացումը Թուրքիային, հե-
ռացան սանջաքից և անցան Սիրիա ու Լիբանան: Մուսա-լեռան և
մյուս շրջանների հայ գյուղացիներին մանդատային իշխանությու-
նի դռնը փակվեցին Այն-Ջառ և Ռաս-ուլ-Այն վայրերում. մի մասն
էլ ապաստանեց Քեսապի շրջանում, որը մնաց Սիրիայի սահման-
ների մեջ⁹⁶:

Սիրիական կառավարությունը և ժողովուրդը երբեք էլ չեն ճա-
նաչել Սիրիայի նկատմամբ կատարված այդ ագրեսիվ ակտը:
Ա. Այթան գրում է. «Այսօր էլ Սիրիան չի ճանաչել այն փաստական
դրությունը, որը ստեղծվել է 1938 թվականից Ալեքսանդրիայի սան-
ջաքում. որը նա միշտ համարում է սիրիական տերիտորիայի մաս:
Սիրիան սպասում է հարմար ժամանակի, որպեսզի պրոբլեմը բարձ-

⁹⁴ «Այ-Ասիա», Դամասկոս, հուլիս, 1939.

«العاصمة» — الجريدة الرسمية لجمهورية سورية — دمشق — تموز

1919

⁹⁵ du Vé o u x P., Désastre..., op. cit. p. 101.

⁹⁶ Սանջաքի արտագաղթի մասին մանրամասն տե՛ս du Vé o u, P. «Chrétiens...
op. cit. p. 43—57: Թեմիրյան Ա. «Քեսապ», Բեյրութ, 1956, էջ 202—203, ինչպես
նաև Սիրիայի, Լիբանանի մամուլի 1939 թ. հունիս-նոյեմբեր ամիսների համար-
ները:

րացնի Աղգերի լիզայի ժառանգորդ միջալգային կազմակերպության առջև⁹⁷։

Ասիայի ու Աֆրիկայի ժողովուրդների համերաշխության կազմակերպության խորհուրդը 1964 թ. մարտի 22-ից 27-ը Ալժիր քաղաքում կայացած իր 6-րդ սեսիայում անդրադարձավ Ալեքսանդրետի սանջաքի հարցին։ Արտահայտելով Ասիայի ու Աֆրիկայի հարյուր միլիոնավոր մարդկանց, ինչպես նաև ՄՍՀՄ ժողովուրդների կարծիքը, սեսիան այդ հարցի կապակցությամբ ընդունեց հատուկ բանաձև, որտեղ ստված է։

«Ալեքսանդրետի մուհաֆազան (նահանգը) հանդիսանում է արաբական շրջան և մաս է կազմում արաբական աշխարհի։ Անհիշելի ժամանակներից ի վեր... ինչպես և այժմս, այդ տերիտորիան հանդիսանում է Սիրիայի մասը... Այդ տերիտորիայի ոչ արաբական մի երկրի կողմից օկուպացիայի շարունակումը... մշտապես սպառնում է այդ շրջանում անվտանգության և կայունության պահպանմանը։

Ահա թե ինչու արաբական ժողովուրդը գտնում է, որ արաբական այդ շրջանը իր օրինական տիրոջը վերադարձնելը հանդիսանում է տվյալ շրջանի անվտանգության և բարգավաճման համար կենսականորեն անհրաժեշտ պայմանը։

Ասիայի և Աֆրիկայի ժողովուրդների համերաշխության խորհրդի 6-րդ սեսիան Ալեքսանդրետը համարելով որպես սիրիական (արաբական) տերիտորիայի անբաժան մասը՝ ընդունում և վճռականորեն պաշտպանում է Սիրիական պետության այդ մասն իր օրինական տիրոջը՝ հնարավոր բոլոր միջոցներով վերադարձնելու պահանջը⁹⁸։

Այսպիսով, սանջաքի պրոբլեմը մնում է Մերձավոր արևելքի շուծված կարևոր հարցերից մեկը։ Այն հանդիսանում է Քուրդիայի և Սիրիայի ու արաբական երկրների բարեկամական հարաբերությունները խոչընդոտող արգելքներից մեկը։

⁹⁷ Aita A., op. cit. p. 109.

⁹⁸ *Բանաձևի լրիվ տեքստը տե՛ս* Советский. Комитет солидарности народов Азии и Африки. Информационный бюллетень, № 2, август 1964, стр. 19.

А. А. БАЙРАМЯН

МЕЖДУНАРОДНАЯ ДИПЛОМАТИЯ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ
ПОЛОЖЕНИЕ В АЛЕКСАНДРЕТТСКОМ САНДЖАКЕ
(ХАТАЙ) (сентябрь 1938 г.—июль 1939 г.)

Резюме

Вопрос об Александреттском санджаке, выдвинутый турецким правительством на арену международной дипломатии, Лига наций в мае 1937 г. решила компромиссно. Новый статус, номинально сохраняя санджак в составе сирийского государства, фактически превращал его в подлежащую Турции «самостоятельную политическую единицу». Французская дипломатия, в условиях опасного давления государств-Оси, уступая длительному нажиму Англии, в надежде обеспечить дружбу Турции, провела капитуляционный курс по отношению к Турции, согласившись, чтобы в июле 1938 г. турецкие войска вошли в санджак. «Парламент» санджака 2 сентября 1938 г. провозгласил «государство Хатай», и при активном вмешательстве Анкары быстрыми темпами началась туркизация санджака. В условиях сильных репрессий и преследований, направленных против демократических сил, арабов и армян, 23 июня 1939 г., по франко-турецкому договору, санджак был присоединен к Турции.

Такое решение санджакской проблемы являлось нарушением принципа свободного самоопределения и международного права. Сирия никогда не признавала незаконный захват Александреттского санджака и требует его воссоединения с Сирией.

INTERNATIONAL DIPLOMACY AND THE POLITICAL
SITUATION IN THE SANJAK OF ALEXANDRETTA
(HATAY) FROM SEPTEMBER 1938 TO JULY 1939

By A. A. BAIRAMIAN

S u m m a r y

The question of the Sanjak of Alexandretta, raised by the Turkish government before the arena of international diplomacy, was given a compromise solution in May 1937 by the League of Nations. Under the new Status, the Sanjak remained nominally part of the structure of the Syrian State, yet factually it turned into an „independent political unit“ under the aegis of Turkey. Under the dangerous pressure of the Axis Powers and yielding to Britain's continuous coercion, French diplomacy, hoping to win over the friendship of Turkey, led a policy of capitulation before Turkey agreeing to the entry of Turkish troops into the Sanjak in July 1938. The „Parliament“ of the Sanjak proclaimed, on September 2, 1938, the „State of Hatay“, and the „turkization“ of the Sanjak was stepped up in consequence of the active intervention of Ankara. In the face of heavy repressions and persecutions against the democratic forces, as well as against the Arabs and the Armenians, the Sanjak was, on June 23, 1939 annexed to Turkey according to a Franco-Turkish treaty.

Such a solution of the Sanjak problem was a violation of international law and of the principles of free self-determination. Syria has never acknowledged the unlawful seizure of the Sanjak of Alexandretta and demands its reunification with this country.